

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА ЯК НАПРЯМ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

У роботі розглядається місце демографічної політики в системі наук. Аналізується співвідношення між поняттями: «демографічна політика», «політична демографія», «політика народонаселення», «соціальна політика» та ін. Надана характеристика демографічної політики як напрямку політології і як формі соціального регулювання. Продемонстровані методологічні особливості політико-демографічного аналізу.

Ключові слова: демографічна політика, політична демографія, демографічна ситуація, соціально-демографічні групи.

Кількісні і якісні зміни у структурі народонаселення — закономірний процес, який в останнє століття став об'єктом уваги сучасних держав і дедалі частіше розглядається як ресурс соціального розвитку.

Населення як об'єкт аналізу розглядається багатьма науками, які широко взаємодіють між собою, досліджуючи різні предметні сфери, створюючи глобальну систему знань про народонаселення.

Отже, з моменту виникнення власно демографічних досліджень демографія розділилася на ряд спеціальних галузей, що викликано диверсифікацією предмета її аналізу. За словами Г. Ш. Бахметова, «з розвитком демографії її спеціалізація ускладнювалася... потрібно було приділити більше уваги ні теоріям, а практиці, навчити їх роботи із цифрами в умовах неповної інформації, аналізувати дані про населення, зіставляти їх з показниками економічного розвитку, складати соціальні програми, уміти зв'язувати демографічні проблеми із системою пенсійного забезпечення, заходами соціальної допомоги населенню... Саме так виробляється грамотна демографічна політика — це питання збереження держави, а майбутніх її мешканців як єдиної нації» [3, с. 21].

На жаль, сьогодні наявні в літературі описи структури демографії як науки еkleктичні й страждають відсутністю чітких критеріїв виділення тих або інших її розділів. Втім, процесу поглиблення знань про народонаселення сприяє тісний зв'язок з такими науками, як

біологія, екологія, генетика, антропологія, етнографія, географія народонаселення, міграціологія, економіка народонаселення, економіка трудових ресурсів, право, соціальна філософія, соціологія, політологія, спільними зусиллями яких досліджують відтворення населення й окремі демографічні процеси. І на стику цих наук стали розвиватися такі напрямки, як економіка народонаселення, соціологія народонаселення, генетика народонаселення й ряд інших.

Отже, систему наук про народонаселення утворюють: 1) за рівнем теоретичної інтерпретації (демографічна статистика; описова демографія; чиста (формальна) демографія, яка досліджує кількісне співвідношення демографічних явищ, процесів, структур та росту населення під їхнім впливом; математична демографія; аналітична демографія, що досліджує взаємозв'язки між демографічними явищами, їхню детермінацію соціальними, економічними, соціально-психологічними й іншими процесами соціального розвитку в цілому; 2) за об'єктно-предметним критерієм (економічна демографія, соціальна демографія, соціологічна демографія, медична демографія, історична демографія, етнодемографія, демографія родини, геодемографія, історична демографія); 3) за критерієм зв'язку з практикою (політична демографія; військова демографія, що досліджує роль демографічного чинника у військовій справі, військову мобілізацію та демобілізацію, від яких залежать соціальна мобільність, міграція, відтворення населення; електоральна демографія, регіональна демографія, прогнозування).

Здатність демографічних процесів впливати на всі сфери суспільного життя, визначаючи плин економічних, соціальних, політичних, етнічних процесів, призвела до виокремлення практичного напрямку в рамках політичної науки — демографічної політики, який має за мету дослідження політичного процесу прийняття та реалізації рішень, які впливають на тип, якість системи відтворення народонаселення.

Цей напрям дослідження постає як міждисциплінарний. Методи дослідження, сформовані в межах демографії, виступають основою. Оскільки політична дія передбачає точне знання об'єкта дії, то політико-демографічне дослідження вимагає встановлення об'єктивно існуючих взаємозв'язків між статистичними фактами демографії. Для цього використовуються методи, розроблені в статистиці. Інструментом політико-демографічного аналізу постає статистика населення, за допомогою методів якої можна відстежувати показники природного, соціального, міграційного руху населення. Збір інформації здійснюється чотирма засобами: перепис населення,

поточне урахування природного руху населення, поточна реєстрація населення, вибіркові дослідження (щодо репродуктивного здоров'я жінок регіону, щодо трудових міграцій та ін.).

Методи, що використовуються при аналізі демографічної ситуації, на яку має бути спрямована політична дія, — це загально наукові методи, такі як аналіз та синтез, дедукція та індукція, метод історизму, метод гіпотез, а також методи окремих наукових спрямувань — статистичні, математичні, методи абстрагування та моделювання, соціологічні, а також метод демографічної таблиці (таблиця народжуваності, таблиця смертності), метод когортного аналізу (аналіз долі когорти в історії ґрунтується на концепції поколінь К. Мангейма, працях американських дослідників Н. Райдера, Н. Гленна і німецьких — К. Майера, К. Веснера. Їхні роботи в 1990-х роках сприяли розробці методу когортного аналізу для цілей політичної демографії.

Слід звернути увагу на різницю понять «політична демографія» та «демографічна політика». Якщо перше — «політична демографія» досліджує політичні характеристики народонаселення, то друга — «демографічна політика» є практичним напрямком політології, який має за мету дослідження політичного процесу прийняття рішень, які впливають на тип, якість системи відтворення народонаселення.

Структура демографічної політики як політичної діяльності включає два взаємозалежні компоненти: визначення цілей і реалізацію засобів для їхнього досягнення [4]. Мета і завдання політики формулюються у політичних програмах і деклараціях, у стратегічних цільових програмах і планах оперативної діяльності урядів і інших виконавчих органів, у законодавчих та інших правових актах.

Мета демографічної політики зводиться до формування бажаного режиму відтворення населення, збереження або зміни тенденцій в галузі динаміки чисельності й структури населення, темпів їхніх змін, динаміки народжуваності, смертності, сімейного складу, розселення, внутрішньої й зовнішньої міграції, якісних характеристик населення.

Об'єктами демографічної політики може бути населення країни в цілому або окремих регіонів, соціально-демографічні групи, когорти населення, родини певних типів або стадій життєвого циклу.

Напрямки демографічної політики включають державну допомогу родинам з дітьми, створення умов для комбінації батьківства з активною професійною діяльністю, зниження захворюваності й смертності, збільшення тривалості життя, поліпшення якісних характеристик населення, регулювання міграційних процесів, урбанізації й розселення, соціальну підтримку інвалідів, літніх і непрацездатних і т. п. Ці напрямки повинні бути погоджені з такими

сферами соціальної політики, як зайнятість, регулювання доходів, освіта і охорона здоров'я, професійна підготовка, житлове будівництво, розвиток сфери послуг, соціальне забезпечення.

Демографічна політика являє собою комплекс різних заходів:

- економічних (оплачувані відпустки й різні допомоги при народженні дітей; допомоги на дітей залежно від їхнього числа, віку, типу родини; позики, кредити, податкові й житлові пільги тощо);

- адміністративно-правових (законодавчі акти, що регламентують шлюби, розлучення, становище дітей у родинах, аліментні обов'язки, охорону материнства й дитинства, аборти й використання засобів контрацепції, соціальне забезпечення непрацездатних, умови зайнятості й режим праці працюючих жінок-матерів, внутрішню й зовнішню міграцію й т. п.);

- виховних і пропагандистських заходів, покликаних формувати суспільну думку, норми й стандарти демографічної поведінки, певний демографічний клімат у суспільстві.

Принципова особливість демографічної політики полягає у впливі на динаміку демографічних процесів не прямо, а опосередковано, через людську поведінку, через прийняття рішень у сфері шлюбу, родини, народження дітей, вибору професії, сфери зайнятості, місця проживання. Заходи політики впливають як на формування демографічних потреб, що обумовлюють специфіку демографічної поведінки, так і на створення умов для їхньої реалізації. Особливу складність демографічній політиці як частині соціального управління надає необхідність враховувати й погоджувати інтереси різних рівнів: індивідуальних, сімейних, групових і суспільних; регіональних і загальнодержавних; економічних, соціально-політичних, екологічних і етнокультурних; найближчих, середньострокових і довгострокових [1, с. 71].

Цілі й заходи щодо регулювання відтворення населення визначаються пануючими ідеологічними концепціями; особливостями соціальної системи; типом державного управління, рівнем економічного розвитку, якістю життя, культурними й релігійними нормами й традиціями. Погляди на принципи, зміст і особливості практичної реалізації політики в галузі народонаселення переживають зміни, залежать від поглядів учених і політиків на зміст демографічної науки, на роль держави в регулюванні соціальних процесів.

Отже, рівні прийняття політичних рішень дозволяють аналізувати демографічну політику як ієрархічну, де можна виокремити локальну, регіональну, національну, глобальну демографічну політику [8, с. 12].

Демографічна стабільність та міграційна рухливість населення завжди залишалися предметом геополітичних досліджень з позицій забезпечення національної безпеки, формування стратегічного потенціалу суб'єкта глобальних відносин. Проблема міграції як процесу, який здатний забезпечити зміну демографічної складової геополітичної стабільності, увійшла в коло найбільш важливих питань геополітичних теорій. Міграція визнана чинником, що забезпечує життєздатність політичного простору та його геополітичну інституалізацію — питань ідентифікації населення, створення єдиного позитивного образу простору, питань якості та типу кордонів. Якісні характеристики населення — щільність розселення, етнолінгвістика та етнічна гомогенність, статевовікова сумісність та адекватність, працездатність, інформованість, комунікабельність, «компліментарність» та інші — постали центральним предметом дослідження як класиків геополітичної думки, так і новаторів. Демографічний тиск — міграція населення визначалася індикатором здатності до культурної та територіальної експансії, до динаміки — тобто розвитку взагалі.

З числа великої кількості економічних підходів, які обгрунтовували зв'язок між економікою, міграцією та демографічним розвитком, можна виділити представників неокласичної теорії (Дж. Р. Харрис, М. Р. Тодаро й ін.), теорії людського капіталу (Л. А. Сжаастад), нової економічної теорії міграції (О. Старк), теорії світових систем (І. Валерстайн та ін.).

Отже, як визначає А. Я. Кваша, «методи демографічної політики можна розділити на економічні, адміністративно-юридичні та пропагандистські. Але говорячи про ефективність демографічної політики в цілому, слід відзначити, що найбільший ефект може бути досягнуто лише при комплексному застосуванні їх всіх» [6, с. 66].

Загальнодержавна спрямованість демографічної політики та методологічний аналіз її ефективності поки що постають науково-практичною проблемою. По-перше, це викликано різницею демографічних потенціалів регіонів країни, що вимагає диференціації політичних заходів для кожного регіону з метою врівноваження цих потенціалів.

По-друге, це викликано тим, що інструменти демографічної політики впливають не безпосередньо на процеси відтворення населення, а на формування бажаного уявлення, яке складається набагато повільніше, ніж матеріальні умови життя. Відтак, ефективність політики стає залежною від її стабільності та послідовності [6, с. 68]. Між тим використання безпосередніх

інструментів демографічної політики — економічних стимуляторів народжуваності в демографічній політиці призводить до ефекту звикання та приречене на зростання вартості демографічної політики для держави [2]. Наслідком демографічної політики, що стимулює народження економічними методами, стає зростання населення в маргінальних соціальних прошарках. Ці народження нестановлять джерела «якісного» людського капіталу, здатного «зайняти передові позиції в глобальній економічній конкуренції». Таким чином, уряд має знайти спосіб ефективного вирішення двох важко поєднуваних завдань: необхідності забезпечення заходів, без виключень і дискримінацій; заохочення народжень у соціальних групах, найбільш затребуваних для цілей розвитку суспільства й держави.

По-третє, це викликано методологічною проблемою дослідження ефективності загальнодержавної демографічної політики в контексті її впливу на розвиток держави. Так, як зазначає російський дослідник С. В. Захаров, «... демографічна політика, навіть якщо вона прямо й не спрямована на зміну рівня народжуваності, тобто в загальному випадку: а) може приводити не тільки добажаних і передбачуваних, але й до небажаних і непередбачених демографічних результатів; б) може викликати негативні соціальні наслідки, що супроводжують, а позитивні зрушення, що іноді й переважають за своїм значенням для суспільства [5, с. 37]. Якщо перед політикою ставиться мета за короткий час підвищити рівень народжуваності до заданого рівня, то виникає питання про те, наскільки цей цільовий орієнтир у демографічній сфері збалансований із пріоритетами й цільовими орієнтирами в інших суспільних сферах, зокрема, в сфері праці й зайнятості, освіти, охорони здоров'я. Світова історія демонструє, що різкі зміни швидкості плину демографічних процесів не проходять безболісно для підсистем суспільства» [5, с. 38]. Так, помилкова політика, спрямована на підвищення народжуваності й орієнтована на досягнення швидкого ефекту, приводить до деформації «календаря народжень» і породжує резонансну криву народжуваності. Це обертається ростом вартості інфраструктур дитинства (дитячих і дошкільних медичних, реабілітаційних, освітніх установ). Через нерівномірний розподіл навантаження на них, у результаті різкого підвищення чисельності певної вікової групи інфраструктури дитинства виявляються не звантаженими в один період, і перевантаженими — в інший і, отже, вимагають то консервації, то реанімації й постійних додаткових фінансових вкладень. Якщо державі вдасться умовити жінку народити дитину, то доведеться продумати подальшу траєкторію її розвитку [2]. Підтримавши один раз, слід

підтримувати надалі. Держава має відповідати за політичну дію, яка в цьому разі — довжиною в покоління.

І в-четвертих, встановлення ефективності демографічних заходів поки що постає як методологічна проблема через брак та недосконалість методик аналізу, розроблюваних та досліджуваних такими авторами, як А. Антонов, В. Архангельський, В. Борисов, С. Захаров, Г. Кисельова, М. Клуфт та ін. Так, за визначенням С. В. Захарова, «Якщо мета політики зводиться до збільшення чисельності громадян, то при оцінці ефекту політики народжуваності слід виходити не з того, наскільки більше дітей народилося в тому або іншому році (або за період у кілька років після введення заходів політики), а на скільки більше дітей було народжено реальними поколіннями батьків, що знаходилися в активному репродуктивному віці у момент дії політики» [5, с. 38]. При визначенні ефективності політики важливо встановити, в якій мірі зростання показників пов'язане з дійсним зростанням народжуваності, а в якій — із зрушеннями в календарі народжень.

Для визначення ефективності демографічної політики слід відрізняти: ефект проведеної демографічної політики для держави в цілому з ефектом політики в регіонах; ефект свідомо проведеної політики держави від ефекту «хвилі»; ефект демографічної політики від результатів соціально-економічної політики (зростання показників якості життя впливає на активізацію репродуктивної поведінки); ефект зсуву «календаря народжень» від ефекту «чистого приросту показників народжуваності»; ефект демографічної політики від нерегульованої міграції.

На сьогодні бракує досліджень з результатів впливу демографічної політики на всі сфери соціального буття. Невирішеним є методологічне завдання побудови моніторингу результатів управлінського впливу на компоненти відтворення народонаселення (аналіз розвитку родини, репродуктивної мотивації, міграційної ситуації).

За визначенням М. Клуфта, в методології досліджень бракує розуміння різниці соціально-економічної політики і демографічної політики, в той час як між ними існують суттєві відмінності [7]. Залишається поза увагою й роль різних рівнів суспільної свідомості (повсякденної свідомості, наукових теорій, ідеології) у процесі формування політичних рішень з проблем народонаселення. До того ж, за визначенням М. Клуфта, контент-аналіз значущих у політичних відносинах текстів доводить, що демографічна політика є зоною ідеологічного конфлікту, а відтак являє собою не тільки policy

(цілеспрямовану стратегію держави), але й politics (мережу відносин між політичними акторами із приводу демографічних проблем)» [7].

Формування демографічної політики виступає комплексом процесів соціальної диференціації й інтеграції. Процеси диференціації проявляються у дискусіях з демографічних проблем суспільства. З іншого боку, формування демографічної політики розглядається як процес консолідації. Демографічна політика апелює до цінностей, які формують і стабілізують будь-яку соціальну або етнічну групу. Ці цінності — прагнення до самовідтворення й збереження ареалу проживання.

Підвищуючи солідарність і знижуючи аномію, демографічна політика здатна не просто поліпшити демографічну ситуацію в країні, вона може стати одним з політичних інструментів консолідації суспільства навколо розв'язання життєстверджуючих завдань.

Література

1. Валентей Д. И. Основы демографии / Д. И. Валентей, А. Я. Квапа — М. : Мысль, 1989. — 286 с.
2. Градировский С. Десять проблем управления демографической политикой [Электронный ресурс] / Сергей Градировский // Российское экспертное обозрение. Дайджест. Режим доступа : <http://www.rusrev.org/content/daidjest/default.asp?shmode=2&ida=1625>
3. Д. И. Валентей в воспоминаниях коллег и учеников: к 40-летию создания Лаборатории экономики народонаселения и демографии экономического факультета МГУ / [под ред. Ротовой Р. С. и Денисенко М. Б.] — М. : МАКС Пресс, 2006. — 121 с.
4. Демографическая политика в современном мире / [Отв. ред. А. Г. Вишневский]. — М. : Наука, 1989 — 180 с.
5. Захаров С. В. Демографический анализ эффекта семейной политики в России в 1980-х гг. / С. В. Захаров // SPERO — 2006. — № 5 — С. 33–69.
6. Квапа А. Я. О некоторых инструментах демографической политики / А. Я. Квапа // Изучение воспроизводства населения. — М. : Наука. 1968. — С. 64—78. — (Научно-исследовательский институт ЦСУ СССР)
7. Клупт М. Формирование демографической политики в современной России: социологический анализ / М. Клупт // Социологические исследования. — 2003. — № 12.
8. Нифантова Р. В. Методологические основы региональной демографической политики / Р. В. Нифантова, Т. В. Полкова. — Екатеринбург : ИЭ, Препр, 1999. — 64 с. — (Научные доклады РАН, Ин-т экономики.).

В статье рассматривается место демографической политики в структуре научного знания. Анализируется соотношение между понятиями: «демографическая политика», «политическая демография», «политика народонаселения», «социальная политика» и др. Демографическая политика характеризуется как направление политологии и как форма социального регулирования. Представлены методологические особенности политико-демографического анализа.

Ключевые слова: демографическая политика, политическая демография, демографическая ситуация, социально-демографические группы.

In the article is examined the place of demographic policy in the system of science. There is analyzed the correlation between the terms: «population policy», «political demography», «population policy», «social policy» and others. Demographic policy is defined as the direction of the political science and as a form of the social regulation. There are presented the methodological features of the political and demographic analysis.

Key words: demographic policy, political demography, demographic situation, social-demographic groups.

Вовк Олександр Олексійович — аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Рецензент: проф. Наумкіна С. М.